

*Т.В. Бондар**T.V. Bondar*

## ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ СТИЛЮ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ

**Abstract.** On the basis of data of a study executed in Ukraine in the frame of the international project of WHO "Health Behaviour School-age Children" ("HBSC"), the influence of such factors as socio-economic inequality, completeness of a family, mutual understanding with parents, attitude to school, and relations with teachers and children of the same age on the life-style of teenagers is analyzed.

Категорія "стиль життя" використовується при аналізі соціального статусу, досліджень моделей споживання, способу життя та способів проведення вільного часу, смаків. Під стилем життя ми пропонуємо розуміти визначений культурний тип поведінки особистості або соціальної групи, в якій відбувається стійке відтворення рис, манер, звичок, смаків, схильностей, реалізація значущих уявлень про себе та про інших, про способи життєдіяльності, що залежать від становища індивіда або групи в соціальному просторі і його/її соціальних домагань та очікувань. Даний тип поведінки відрізняється цілісністю, логічним завершенням та сприяє як самопрезентації, так і соціальному виокремленню особистості або групи у взаємодіях з іншими.

У даній статті ми використовуємо дані опитування "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді"<sup>1</sup>, в якому стиль життя спробуємо проаналізувати як характеристику стійких рис життєдіяльності, які формуються на основі індивідуальних потреб і здібностей, і які проявляються в процесі реалізації життєвих цілей і планів особистості.

У стиль життя включаються практики, які стосуються різних сфер життєдіяльності людини, такі як: споживання, дозвілля, праця, доходи, навчання, здоров'я,

<sup>1</sup> Здійснено в рамках Міжнародного дослідження ВООЗ "Health Behaviour in School-Aged Children" ("HBSC") (керівник проекту в Україні – О. М. Балакірева), яке було проведено у 2006 р. Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Усього було опитано 6535 учнів віком 11, 13, 15 років. Опитування проводилося в 6, 8, 10-х класах, а також серед студентів I курсів навчальних закладів I-II рівнів акредитації на базі 9-річної освіти. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,10 – 1,83 відсотка. Процедура збору інформації – анкетування (шляхом самозаповнення формалізованого запитальника) в навчальній аудиторії. Загальноукраїнська вибірка для кожної вікової підгрупи – випадкова, стратифікована за типами навчальних закладів та типом поселення (місто – село). Автор входить до складу дослідницької групи реалізації проекту в Україні.

участь у політиці і релігії й визначають становище людини в соціальному просторі, а на нього у свою чергу впливають як індивідуальні фактори, такі як вік, стать, родинні стосунки, матеріальне благополуччя сім'ї, так і зовнішні, тобто система соціальних зв'язків, такі як стосунки з однолітками та вчителями в школі тощо.

В обґрунтованості й важливості визначення та виокремлення підліткового віку як особливого і визначального етапу життєвого шляху особистості серед сучасних фахівців у галузі фізіології, антропології, психології, педагогіки і – що для нас особливо принципово – соціології практично нема сумнівів. Разом з тим, залишається гостро дискусійним і досі однозначно не вирішеним питання щодо мінімальних та максимальних меж підліткового віку, меж, які відокремлюють його, з одного боку, від дитинства, з іншого – від юності.

Переходячи зі світу дитинства у дорослий світ, підліток повною мірою не належить до жодного з них. Ця специфіка його соціальної ситуації і життєвої позиції знаходить вияв у його психіці, для якої характерні внутрішні протиріччя, невизначеність рівня домагань, підвищена сором'язливість й одночасно агресивність, схильність до крайніх позицій і точок зору. Ця напруженість і конфліктність стає тим більшою, чим більшими є відмінності між світом дитинства та дорослим світом.

До новоутворень підліткового віку зазвичай відносять почуття дорослості, потребу в самореалізації та суспільному визнанні, формування "Я-концепції". Почуття дорослості – це особлива форма самосвідомості підлітка і якісно новий рівень домагань, що передують тому становищу, якого підліток ще не досяг. Це знаходить свій прояв передусім у бажанні сприйматися як дорослий й вважатися дорослим. Підлітку важливо, щоб його дорослість була помічена оточуючими, щоб форма його поведінки не здавалися дитячою. Він претендує на рівноправ'я у відносинах зі старшими й іде на конфлікт, відстоюючи свою "дорослу" позицію. Почуття дорослості проявляється й у прагненні до самостійності, бажанні відгородити деякі сторони свого життя від втручання батьків (у питаннях зовнішності, відносин з однолітками, у навчанні). З'являються власні погляди, оцінки, смаки, власна лінія поведінки.

Слід зазначити, що майже всі дослідники феномену підлітковості починаючи з Т. Парсонса, К. Левіна, Ш. Ейзенштадта наголошують на проміжності, маргінальності соціального статусу підлітків: уже покинувши світ дитинства вони ще не мають змоги повною мірою включитися в дорослий світ й тому не належать ні до першого, ні до другого. Т. Парсонс, зокрема, визначає підлітковість як мораторій між дитинством та дорослістю, як період "структурованої безвідповідальності", що, на його думку, сприяє локалізації груп однолітків і породжує молодіжну субкультуру. Тим не менш, не викликає сумнівів той факт, що підлітки – це не тільки номінальна демографічна група, адже, категорія віку є біосоціальною. "Вікова ознака, – писав П. Сорокін, – причинно пов'язана з низкою психосоціальних властивостей індивіда, що впливають на його почуття та вірування, бажання та прагнення, ідеї та інтереси індивіда, а через них – на всю його поведінку, а через поведінку – на все соціальне життя [1, 132].

Не менш важливим є процес соціалізації, який зумовлює дію багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, здійснюється або цілеспрямовано (у такому разі говорять про виховання – процес, який має на меті сформувати певні соціальні якості людини за певним планом або зразком), або стихійно (тоді йдеться про спонтанний вплив на особистість усіх умов її буття, особливостей макро-, мезо- та мікросередовища). І якщо під впливом макросередовища формуються перш за все типові для даного суспільства на конкретному етапі його історичного розвитку риси особистості, так званий модальний її тип, то під впливом більш локальних умов життєдіяльності виникає достатньо широке різноманіття типів особистості, які різняться передусім соціокультурними характеристиками, у тому числі стилем їхнього життя.

На задоволеність власним стилем життя та життєвими обставинами істотно впливає багато різних факторів, однак серед них як особливо важливі в соціалізації дитини, підлітка виступають такі: соціально-економічна нерівність, сім'я, однолітки, шкільне оточення.

Можна з певністю казати – і це підтверджується результатами нашого дослідження, – що найбільш відчутний і безпосередній вплив на соціальне самопочуття, на задоволеність життям справляє соціально-економічна нерівність, або матеріальне становище сім'ї, що є головною соціальною основою нерівності, яка включає в себе і економічні можливості (дохід сім'ї), і соціальний стан (освіта, рід зайнятості, а отже й соціальна приналежність).

У межах даного дослідження соціально-економічна нерівність (рівень споживання матеріальних благ) використовувався як непрямий, додатковий показник доходу сім'ї, тому що від молодих людей важко добитися достовірної інформації про рівень доходу батьків та сім'ї, особливо у дітей молодшого віку та дітей, які не живуть у сім'ях з традиційною структурою. Тому вимірювалося матеріальне становище за допомогою запитань, на які молоді люди, скоріш за все, можуть з певністю відповісти: наявність у сім'ї машини, мікроавтобуса або вантажівки, наявність у дитини власної кімнати, кількість комп'ютерів у родині та частота виїзду із свого населеного пункту разом із сім'єю на свята (канікули) протягом року, що передував опитуванню.

Більше половини опитаних відмітили, що їхні сім'ї мають середній рівень матеріального достатку родини (59%), близько третини опитаних (34%) відзначили, що мають високий матеріальний рівень (див. рис. 1).

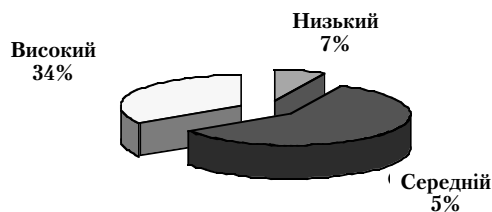


Рис. 1. Рівень матеріального благополуччя родини, %

В усіх трьох вікових групах (11, 13, 15 років) зафіксовано найвищий, порівняно з іншими чинниками, рівень впливу матеріального стану сім'ї на задоволеність опитаних своїм життям (коефіцієнт кореляції Пірсона для 11-літніх становить 0.1618; для 13-літніх 0.1310; для 15-літніх 0.1378) (табл. 1). Серед опитаних, які вказали, що мають високий рівень достатку в сім'ї, – 87%, із середнім достатком – 79%, із низьким рівнем достатку – 63,5% відмітили, що на момент опитування мали найбільш бажаний для себе стиль життя [2].

**Таблиця 1**

**Рівень впливу різних чинників на задоволеність підлітків своїм життям**

Показник	Задоволеність життям (за шкалою Кантріла)		
	11 років	13 років	15 років
	Коефіцієнт кореляції Пірсона		
Стать	0.0249	-0.0501	-0.0112
Склад батьківської родини	-0.0410	-0.0077	-0.0445
Рівень авторитарності батьків	0.0068	0.0682**	0.0232
Рівень взаєморозуміння з батьками	-0.0958**	-0.0919**	-0.1033**
Матеріальний стан сім'ї	0.1618**	0.1310**	0.1378**
Тип поселення	-0.0093	-0.0100	0.0280
У районі проживання є компанії молодих людей, які спричиняють неспокій	0.0125	-0.0026	0.0108
Оцінка успішності викладачами позитивна	-0.0865**	-0.0827**	-0.1033**
Оцінка ставлення учня до школи: школа дуже подобається	-0.0664*	-0.0864**	-0.0570*
Позитивна характеристика шкільного оточення	0.0717**	0.0825**	0.0777**
Членство у різних організаціях	0.0448	0.0766**	0.0964**
Змістовний вільний час	0.1112**	0.0986**	0.0368
Компанія друзів з позитивними ознаками	0.0721**	0.0364	0.0531*
Компанія друзів з ризиковою поведінкою	-0.0254	0.0201	-0.0028

\* Наявність впливу.

\*\* Високий рівень впливу.

Наступний значущий у контексті впливу на стиль життя підлітків фактор – сім'я. Це найбільш важливе середовище, в якому розвивається дитина, середовище, в якому вона вперше засвоює норми соціальної поведінки та соціальні настанови. Вплив сім'ї триває у підлітковому віці та, більшою чи меншою мірою, протягом усього життя.

Сім'я може істотно впливати на моделі поведінки та спілкування підлітка. Вплив батьків та характер і зміст їхнього сімейного життя є незаперечним зразком

для наслідування дітьми. Втім, як засвідчують отримані результати, не виявлено скільки-небудь суттєвої залежності рівня задоволеності життям учнівської молоді від складу батьківської родини, а також від того, з ким проживає підліток – з обома рідними батьками, в неповній сім'ї з одним з батьків (мамою або татом) чи в реструктурованій сім'ї (коли один з батьків не рідний) (коефіцієнт кореляції Пірсона для 11-літніх -0.0410; для 13-літніх -0.0077; для 15-літніх -0.0445). За даними опитування 2006 р., 72% опитаних молодих людей проживають у повній сім'ї, тобто мають і батька, і матір, 17% живуть у неповній сім'ї, в реструктурованій сім'ї проживає 8%, з іншими родичами проживає 3%. Дані опитування 2002 р.<sup>2</sup> свідчать, що в повній сім'ї проживало 78%, що може говорити про збільшення кількості розлучень (див. рис. 2).

Вплив батьків і сімейних стосунків на розвиток дітей можна розглядати з багатьох точок зору: батьки як зразок для наслідування, стилі батьківського виховання, батьківські норми та цінності, соціальна підтримка та участь батьків у вихованні дитини.

Отже, структура сім'ї є одним із багатьох факторів, які необхідно брати до уваги при вивченні сім'ї як середовища, що впливає на благополуччя молодих людей.

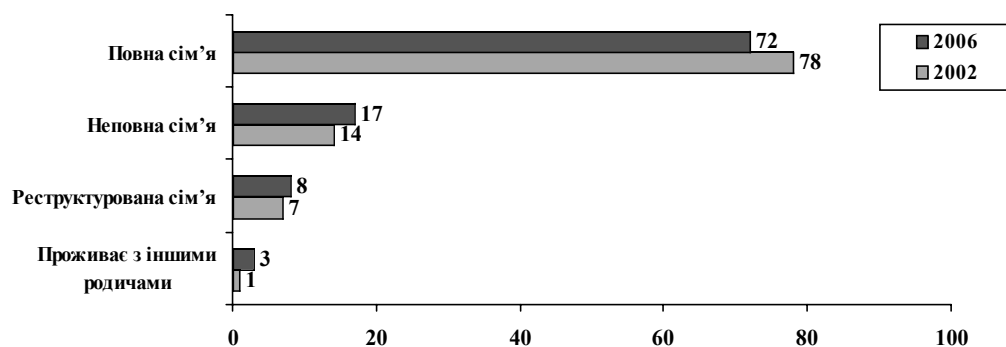


Рис 2. Розподіл опитаних, які проживають у сім'ях з різною структурою, %

<sup>2</sup> В рамках Міжнародного дослідження ВООЗ "Health Behaviour in School-Aged Children" ("HBSC") (керівник проекту в Україні – О. М. Балакірева), яке було проведено у 2002 р. Українським інститутом соціальних досліджень. Усього було опитано 5293 учні віком 11, 13, 15 років. Опитування проводилося в 6, 8, 10-х класах, а також серед студентів I курсів навчальних закладів I–II рівнів акредитації на базі 9-річної освіти. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 0,83–1,38 відсотка. Процедура збору інформації – анкетування (шляхом самозаповнення формалізованого запитальника) в навчальній аудиторії. Загальноукраїнська вибірка для кожної вікової підгрупи – випадкова, стратифікована за типами навчальних закладів та типом поселення (місто – село). Автор входить до складу дослідницької групи реалізації проекту в Україні.

Так, одним із важливих факторів, що впливають на рівень задоволеності підлітками своїм життям, є рівень взаєморозуміння з батьками. Чим кращими та довірливими є стосунки з батьками тим більше опитані задоволені своїм життям (коефіцієнт кореляції Пірсона для 11-літніх -0.0958; для 13-літніх -0.0919; для 15-літніх -0.1033). 36% опитаних відзначили, що мають високий рівень взаєморозуміння зі своїми батьками (юнаків трохи більше, ніж дівчат – відповідно 40 і 32%). Із збільшенням віку опитаних зменшується питома вага тих, хто має високий рівень взаєморозуміння з батьками: серед 11-літніх – 43%, серед 13-літніх – 34%, серед 15-літніх – 31%. Це може відображати становище сім'ї, її соціальний, культурний та історичний розвиток у даному суспільному середовищі, а також вплив індивідуальних циклів та перехідних періодів у розвитку дитини. Один з таких найбільш важливих перехідних періодів настає при досягненні дитиною підліткового віку. В ці роки в результаті фізичних, когнітивних та соціальних змін, які відбуваються із підлітком, система сім'ї повинна пристосовуватися до багатьох нових обставин. Наприклад, може виникати більше конфліктів між батьками та дітьми, відбуваються зміни у сприйнятті дитиною влади батьків та реакції на неї. Однак, протягом усього процесу віддалення дитини від батьків значення родини як емоціонального ресурсу має важливе значення.

Рівень авторитарності батьків (наскільки батьки прислухаються до своєї дитини, наскільки демократичним є стиль їх виховання) істотно впливає на задоволеність життям лише для 13-літніх підлітків (коефіцієнт кореляції Пірсона 0.0682), для 11- та 15-літніх це не так важливо.

Половина всіх опитаних учнів відмітили, що вони переважно самі вирішують, як проводити свій вільний час. Серед хлопців таких трохи більше, ніж серед дівчат (відповідно 54 та 47%). Майже третина (32%) вирішують разом з батьками, як проводити свій вільний час, але зазвичай можуть робити все що хочуть. Тут переважають дівчата – 36%, тоді як хлопців – 28%. Для 12% проведення вільного часу поза школою також вирішується разом із батьками, але зазвичай підліток робить те, що хочуть батьки (різниця за статтю не виявлено). Лише 2% вказали, що батьки зазвичай самі вирішують, як їхня дитина має проводити свій вільний час. Отже, можна зробити висновок, що в більшості опитаних стосунки з батьками мають демократичний характер. Якщо послаблюється вплив родини, з'являються нові авторитети – мас-медіа та однолітки. Це веде до того, що матеріалом для конструювання ідентичностей стає споживання та стилі життя переважно ззовні.

Підлітковий вік – це важливий період у розвитку, коли молоді люди пристосовуються до фізичних змін в організмі, досліджують свою сексуальність, стверджуються у своїй індивідуальності, намагаються отримати більшу незалежність і все більше спираються на групи друзів, однолітків, які є одним із важливих факторів впливу на задоволеність та стиль життя підлітків.

Групи однолітків безперечно впливають на настанови й орієнтації одні одних, впливають на норми та цінності, підкріплюючи їх, устанавлюючи соціальну та культурну самотутність, задаючи моделі поведінки. Через взаємні контакти з друзями

формуються необхідні соціальні навички. Однак, з іншого боку, у підлітковому віці вплив друзів може призводити і до ризикованих практик та форм поведінки. За результатами опитувань підлітків, були виявлені більш високі відсотки куріння, вживання алкоголю та випадки алкогольного сп'яніння серед тих молодих людей, які часто вечорами зустрічаються зі своїми однолітками. Водночас на задоволеність підлітків своїм життям не було виявлено будь-якого впливу наявності компаній молодих людей, які спричинюють неспокій у районі проживання опитаних, та приналежності до компанії друзів з ризикованою поведінкою.

Шкільне середовище, психосоціальний клімат, пов'язаний з успішністю в школі, є також одним з важливих факторів, що впливає на задоволеність життям. Те, що переживають та зазнають у школі молоді люди, тобто їхнє життя в школі, можливо розглядати як критичний період формування їх самооцінки, самосприйняття. Оскільки в учбовому середовищі молоді люди перебувають більшу частину свого часу і має місце більша кількість взаємостосунків між однолітками, то оцінка успішності у навчанні, позитивна характеристика шкільного оточення має досить високий рівень впливу на задоволеність життям (коефіцієнт кореляції Пірсона для 11-літніх становить 0.0717; для 13-літніх – 0.0825; для 15-літніх – 0.0777).

Не менш важливим чинником високого рівня впливу, де зафіксовано зв'язок з рівнем задоволеності життям, є позитивна оцінка успішності учня викладачами (коефіцієнт кореляції Пірсона для 11-літніх становить -0.0865; для 13-літніх -0.0827; для 15-літніх -0.1033). Цими даними підтверджується, що вчитель є одним із важливих чинників соціалізації дитини та підлітка.

Відчуття задоволеності життям суттєво взаємопов'язане з оцінкою ставлення учнів до школи. 13-літні підлітки вказали, що школа їм дуже подобається і що це досить відчутно й позитивно впливає на їхнє життя (коефіцієнт кореляції Пірсона становить -0.0864). Серед 11- та 15-літніх зафіксовано певний вплив, але не такий суттєвий (коефіцієнт кореляції Пірсона – відповідно -0.0664 та -0.0570). Міжособистісні стосунки, які складаються у шкільному колективі, мають велике значення для благополуччя молодих людей.

Такий важливий соціальний чинник, як змістовне проведення вільного часу, є також одним із важливих факторів, який впливає на задоволеність життям. Високий рівень впливу зафіксований у 11- та 13-літніх підлітків (коефіцієнт кореляції Пірсона – відповідно -0.1112 та 0.0986). Для 15-літніх молодих людей (коефіцієнт кореляції Пірсона 0.0368) змістовний вільний час суттєво не впливає на задоволеність життям.

Не впливає на задоволеність життям і тип поселення, де проживає опитана молодь (в обласному центрі, в іншому місті області, в селищі міського типу чи селі).

Молодих людей просили оцінити стиль їх життя, використовуючи техніку вимірювання, відомою як "Cantril ladder" (сходи Кантріла) [3], за допомогою яких можливо визначити рівень найкращих – найгірших можливостей життя, надії, оптимізму та задоволеності. Сходи мають 10 кроків, де "10" вказує на найбільш бажаний

стиль життя, а "0" вказує на найменш бажаний стиль життя. Учні мали відмітити ту сходинку, на яку вони помістили своє життя на момент опитування.

Уявляючи сходи бажаного життєвого стилю, 81% учнів 11, 13, 15 років зазначили, що на момент опитування мають найбільш бажаний для себе стиль життя (див. рис. 3), тобто задоволені всім, що зараз мають. Для 19% наявний стиль життя є значно менш чи зовсім малобажаним.

Суттєвої різниці між українськими хлопцями та дівчатами у визначенні й оцінці свого стилю життя не виявлено. Але дані опитування підлітків із 39 країн – учасниць проекту, що містяться у міжнародному звіті [4], свідчать, що хлопці віком 13 та 15 років частіше вказували, що на момент опитування мають найбільш бажаний для себе стиль життя, ніж дівчата.

Серед 11-літніх опитаних середнє значення задоволеністю життям становить 88% серед усіх країн, де проводилося опитування. Статєва різниця є несуттєвою, але хлопці дещо більш задоволені, ніж дівчата (відповідно 88 і 87%). Із збільшенням віку опитаних спостерігається зниження відсотка задоволених. Так, серед 13-літніх таких уже 85%, а серед 15-літніх – 82%. Незмінним залишається по всіх вікових групах більш високий відсоток задоволених серед хлопців, ніж серед дівчат (див. табл. 2).

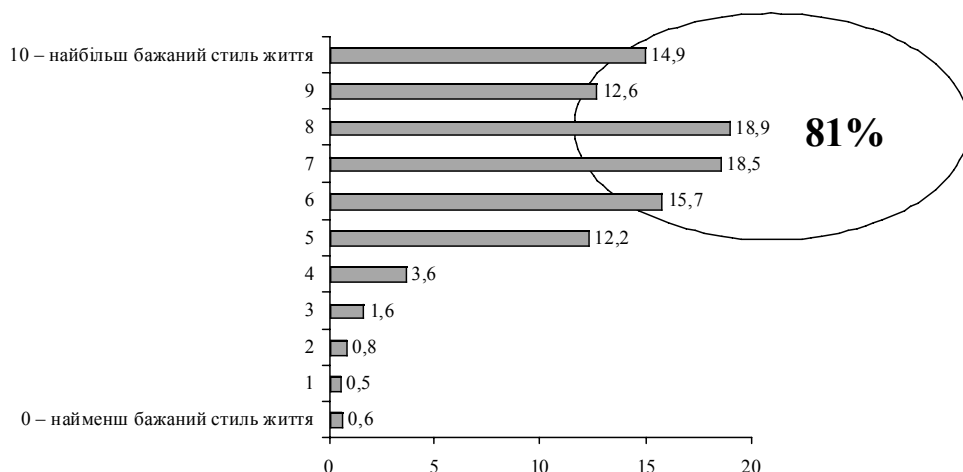


Рис. 3. Оцінка респондентами свого стилю життя, %



Таблиця 2

**Відсоток опитаних, які зазначили,  
що мають високий рівень задоволеності життям, %**

Окремі країни – учасники проекту*		11-літні		13-літні		15-літні	
		Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Група № 1	Фінляндія	94	94	95	89	91	87
	Швеція	94	92	91	81	89	79
	Австрія	92	91	87	87	90	81
	Данія	94	90	93	88	92	85
	Норвегія	91	91	90	86	88	81
	Швейцарія	91	90	91	86	90	83
Група № 2	Англія	88	88	87	81	89	79
	Шотландія	88	86	89	81	87	76
	Німеччина	87	86	85	77	83	75
	Франція	86	86	87	83	86	77
Група № 3	Словенія	88	90	89	82	87	78
	Хорватія	85	86	81	79	81	71
	Польща	86	86	84	79	82	76
	Угорщина	85	85	85	82	77	73
	Болгарія	89	91	83	79	78	68
	Чехія	82	78	86	78	86	78
Група № 4	Україна	82	83	82	81	80	78
	Естонія	88	92	88	83	85	80
	Литва	80	83	81	78	78	72
	Латвія	80	82	79	78	79	76
	Росія**	82	79	81	78	81	76
Середнє значення за статтю, серед всіх країн-учасниць		88	87	87	82	85	78
Середнє значення серед всіх опитаних, серед всіх країн-учасниць		88		85		82	

\* Усього в дослідженні взяли участь 39 країн.

\*\* Дані по Росії не є репрезентативними, тому що опитування проводилося не по всій Російській Федерації, а тільки по м. Санкт-Петербургу.

До групи № 1 віднесені соціально орієнтовані країни, які мають досить високий рівень життя, тому більшість підлітків з різних країн мають найбільш бажаний стиль життя, що значно вище, ніж у цілому по всіх країнах – учасниках проекту.

Країни групи № 2 – країни Європейського континенту з багатою історією, культурою та традиціями. Великий вплив на стилі життя Франції, Англії, Шотландії, Німеччини справляє система освіти, орієнтована на виховання незалежно та критично налаштованих громадян. Кожна з цих країн має досить усталені культурні традиції.

Група № 3 – це країни, де велика роль надається традиційній народній культурі.

Україна не сильно вирізняється з-поміж країн, віднесених до групи № 4 – країн пострадянського простору, які до 1991 р. перебували у складі однієї держави – СРСР і мали споріднену систему освіти. Але ми маємо нижні відсотки щодо вибору бажаного стилю життя, ніж у цілому по всіх країнах, та дещо нижчі відсотки за статтю.

Найменш задоволеними своїм життям, серед всіх країн-учасниць виявилися підлітки Туреччини – серед опитаних 11, 13, 15 років. Напевно, це пов'язано з релігійними традиціями країни, які доволі сильно впливають на побут та повсякденне життя її мешканців.

Отже, отримані дані підтвердили статистично суттєвий вплив на задоволеність своїм стилем життя таких важливих соціальних факторів, як матеріальне становище сім'ї, ставлення до школи та оцінка успішності з боку вчителів, сім'я та взаєморозуміння з батьками, однолітки.

1. *Сорокин П.* Социальная аналитика: учение о строении сложных социальных агрегатов // Система социологии / П. Сорокин – М. : Наука, 1993. – Т. 2. – 336 с.
2. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : моногр. / О.М. Балакірева, Н.О. Рингач, Р.Я. Левін та ін.; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2007. – 128 с.
3. *Cantril H.* The pattern of human concern. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1965.
4. "Inequalities in young people's health" "Health Behaviour in School-Aged Children, International report from the 2005/2006 Survey. Publications WHO Regional Office for Europe. Scherfigvej 8. DK-2100 Copenhagen O, Denmark – 2006. – 224 p.